

Катажина Котинська

**Євреї у Львові – євреї про Львів.
Літературний образ міста**

есе-urban

Серія он-лайн публікацій Центру міської історії
Центрально-Східної Європи

Серія номер:

10

Львів, червень 2012

У польському дискурсі від 90-х років ХХ століття запанував образ Львова як міста багатокультурної ідилії, де мирно і рівноправно співіснували різні народи. Подібна конструкція існувала також в дискурсі українському – зрештою, нерідко вона використовується тут і нині. Про поляків, українців, євреїв, вірмен та «інших» у широкому розумінні, зокрема коли йдеться про міжвоєнний період, зазвичай говорять як про ланки одного ланцюга чи групи, які навзаєм збагачувалися своїм досвідом та культурними традиціями. Цей однаково популярний, як і змітологізований образ часто здобуває статус аксіоми і впливає також на процес відчитування раніших літературних текстів.

Ця стаття поділена на дві рівноправні частини. У першій досліджується, в який спосіб представлялося і представляється львівських євреїв у романах й оповіданнях польських та українських авторів. У другій здійснюється спроба дати характеристику образу міжвоєнного Львова, що міститься у прозі єврейських авторів. До початку Другої світової війни євреї становили близько однієї чверті мешканців Львова. Вони були сусідами, яких бачили й описували польські та українські автори, а також – як тоді, так і пізніше – творцями власних образів міста.

Зосереджуся на найменш дослідженому досі літературному образі єврейського Львова в популярній літературі. Таке обмеження матеріалу продиктоване, з одного боку, важливістю проблеми, а другого – величезною кількістю текстів про Львів. Популярна література, яка призначена для найширшого кола читачів, може послужити вихідним пунктом для проведення першого підходу до запропонованої теми.

Насамперед варто зазначити, що у випадку образів євреїв у центральноевропейській пам'яті (а отже, і в літературі) маємо справу зі свого роду розірванням тяглості, про що влучно й вичерпно пише Анна Сусак¹. Вона звертає увагу також на факт, що лише останнє двадцятиліття, тобто період після краху комунізму, приносить спроби реставрації того світу, його відбудови, повернення із забуття. Однак це часто відбувається у дещо музейних умовах, у світі, який внаслідок трагедії Голокосту і пізніших, повоєнних, хвиль антисемітизму був позбавлений зауважуваної й усвідомлюваної оточенням присутності нащадків тих, пам'ять про кого належало повернути, за допомогою неєвреїв і закордонних фондаций та організацій. Цей процес виразно видно на прикладі Кракова, де у спостерігача ззовні часто складається враження, що тут для закордонних туристів відтворюють неіснуючий світ. Але навіть якщо відродження єврейської громади відбувається внаслідок ініціативи знизу (Люблін, Варшава), то й так оточення цього зазвичай не помічає або витісняє із повсякденної свідомості, як, скажімо,

---

¹ A. Susak, *Jewish heritage in the historical memory of East-European city dwellers: the case of Lviv in comparative context*, Budapest 2009.

динамічний розвиток польських юдаїстичних ініціатив та зростання їх наукового рівня.

Таке радикальне ментальне відділення історичного довоєнного світу від нинішнього дня сприяє, як, услід за Рут Грuber, вказує Анна Сусак, ідеалізації довоєнного світу: «Євреї та фізичні сліди їх присутності стають талісманами, що з'єднують нинішній світ із “кращим світом” до катастрофи». На прикладі польської й української «львівської» белетристики дуже добре видно, що ця теза знаходить потвердження як у принципах творення нових літературних образів, так і сприйманні давніших текстів, що постали у міжвоєнному періоді.

1. Погляд іззовні

У польських романах, що з'являлися друком у міжвоєнному періоді, домінує «недобачання» єврейських мешканців міста або більш чи менш явний антисемітизм – цікаво, що й із сучасної перспективи його також часто не помічають. Однак, в ім'я справедливості, варто додати, що випадки рівноправного трактування всіх львівських народів тут взагалі трапляються рідко. Свого роду виняток становить течія польського соціального роману. Як приклад можна навести цикл «Горить барак» Галіни Гурської². Подання конкретної львівської адреси і плану підвальних помешкань, у яких відбувається дія роману, посилює описи подій, додає правдоподібності, завдяки чому текст сильніше впливає на читача. Однак криза початку 1930-х років, злидні і жахливі умови життя стосуються усіх, без огляду на національні різниці і назву міста. Вказування місця дії служить лише як прийом, за допомогою якого зміцнюється зв'язок роману зі світом справжнього голоду, хворіб і правопорушень. У нелюдських умовах у підвальних кімнатинах живуть поруч поляки, євреї (як Мінчелесова, яка отримує допомогу від кагалу і пече хали на продаж – тільки отакі подані мимохідь деталі дають змогу здогадатися про її національність) й українці, яких вирізнити практично неможливо. Метою авторки є достукатися до сумління, а також гірка рефлексія над неефективністю програми, яку взялася здійснити група ентузіастів: ідеалізм тут зіставляється з потребами, можливості – із соціальними умовами.

Виразніше про напруження на національному ґрунті Гурська говорить в адресованому молоді романі «Хлопці з міських вулиць». Тут маємо відображення душевного стану звичайних хлопців з бідних родин, переважно львівських продавців газет, які після роботи зустрічаються у місцевому осередку культури, якщо вдатися до сучасної термінології. Гурська показує психологічні причини антисемітизму чи ворожості малих поляків у стосунку до українців та євреїв, пов'язані з умовами повсякденного життя: у боротьбі за продаж щоденної пачки газет,

² H. Górska, цикл *Barak płonie: Ślepe tory*, Warszawa 1937, *Ucieczki*, Warszawa 1939.

тобто у боротьбі за виживання, вони становлять конкуренцію. Хлопцям, які займаються непосильною працею, на ідеологічні питання просто бракує енергії та інтелектуальних можливостей: вони бачать, що колеги є «інші», і типова для дитини потреба порядкування світу згідно зі зрозумілими критеріями бере гору над ідеєю всезагального братерства, що її пропагують вихователі³.

З цієї точки зору цікавим є також опис антиєврейських заворушень, що міститься у розділі з характерною назвою – «Чудова забава» («Wspaniała zabawa»)⁴: по суті для тих хлопців не існує ідеї расового протистояння – вони долучаються до нападників через потребу належати до сильної групи. Тут хід подій несподівано змінюється: хлопцям кажуть, що їхній улюблений вихователь у клубі, «пан Пйотрусь», – єврей, тим-то, засоромлені, вони повертаються і біжать його захищати. Звісно, дидактизм як цієї сценки, так і цілого роману очевидний. До молодого читача повинен дійти висновок: співпраця буде, а всі є такими самими людьми, незалежно від національності чи визнання – це незнання і глупота провокують до безпідставної ворожості.

Творчість Галіни Гурської – це література опису й аналізу суспільного життя, в якому національні поділи становлять невід’ємну частину пейзажу й оцінці у принципі не підлягають. Тут найцікавіше починається після виходу за вузькі рамки польської літератури: наприклад, доволі цікавим є зіставлення соціальних романів Гурської (а також інших представників цієї течії, як-ось Яна Бжози⁵) з оповіданнями українського угруповання «Дванадцятка»⁶. Ми знайдемо у них той самий біологізм, натуралізм опису поруч із подібною емпатією, пошуками поведінкових взірців робітничого класу. Герої Богдана Нижанківського чи Зенона Тарнавського походять з тих самих суспільних верств, що й герої Гурської і Бжози (прості робітники, мешканці Личакова, часом львівський кримінальний світ), мають подібні проблеми, а власну національну окремішність у стосунку до поляків відчують, або ж, точніше, піддають рефлексії хіба що спорадично – переважно у конфліктних ситуаціях, натомість про присутність євреїв у місті можна тут лишень здогадуватися – у другопланових персонажах корчмарів чи мандрівних продавців.

Значно простішу картину світу, позбавлену піднесеного дидактизму Гурської, знаходимо у

³ eadem, *Chłopcy z ulic miasta*, Warszawa 1937, с. 12.

⁴ Ibidem, с. 28.

⁵ J. Brzoza, *Dzieci*, Lwów-Warszawa 1936; idem, *Budowali gmach*, Warszawa 1938.

⁶ Див.: *Дванадцятка. Наймолодша львівська богема. Антологія урбаністичної прози*, Львів 2006, ред. і укл. Василь Габор, особливо цикл оповідань Б. Нижанківського «Вулиця» (с. 44-103) та «Вітер над Янівською» З. Тарнавського (с. 163-192).

молодіжних романах Юзефа Безлуди «Юзькова академія» і «Юзько – польський солдат»⁷, героєм яких є хлопець з бідної личаківської родини. Це типові для цього періоду пригодницькі романи з патріотичним ухилом, які свого часу тішилися великою популярністю. У 1991 році Януш Васильковський, директор Львівського Інституту, основним завданням якого є «зберігання пам'яті про польські креси», писав: «Книжки Безлуди дочекалися чисельних і назагал позитивних рецензій (католицькі газети супили брови хіба через надто пікантну мову героя), але їх не перевидавали (чому?)»⁸.

Нинішній читач уже не знайде в мові героя надмірної пікантності – і це перший доказ зміни читацьких очікувань, а також суттєвого зміщення критеріїв мовної норми і меж того, що випадає чи не випадає сказати, яке відбулося від 30-х років ХХ століття⁹. Другий доказ є водночас відповіддю на питання Васильковського про причини відсутності чергових перевидань. Вже побіжне читання обох романів дозволяє ствердити, що в нинішніх умовах годі й уявити собі публікацію настільки відверто антисемітської книжки.

Антисемітизм у романі є всюдисущий, починаючи від мовного рівня («Воші множаться як сини Давида», «тішитися як жид пархами» – причому польською слово «Żyd» послідовно пишеться з малої літери, що, за повного усвідомлення розхитаних міжвоєнних правописних норм, у рамках роману становить виняток: українці, поляки й інші завжди «заслужують» на велику літеру)¹⁰. Виглядає, що він вписаний у властивий для даного суспільного прошарку світоглядний взірець, у принципі безрефлексійний, незцементований – у висловлюваннях героїв – з ідеологією та політикою. Вживання образливих прислів'їв чи порівнянь не є рівнозначне з ворожістю щодо сусідів у кам'яниці, мало того, малий Юзек вважає їх корисними: можна заробити якусь копійчину в шабат, розпалюючи вогонь. А жарти, які їм виробляють місцеві шибеники, хоч і докучливі, та не є гірші від тих, що призначені для інших сусідів, лише інші, пов'язані, наприклад, з єврейськими святами. Характерне під цим оглядом ставлення Юзька до відомої легенди про те, що євреї нібито додають до маці кров християнських дітей – і, тримаючи в руці отриману від крамарки мацу, повторює це лише для зачіпки, щоб допекти

⁷ Józef Bezluda (Ferdynand Neumeuer), *Akademia Józka*, Toruń-Warszawa-Lwów 1932; idem, *Józko żołnierzem polskim*, Grudziądz 1934.

⁸ J. Wasylkowski, *Lwowska beletrystyka Lwowa dotycząca*, «Rocznik Lwowski» 1991, онлайн-версія: <http://www.lwow.com.pl/rocznik/wasylkowski.html> [доступ 6.02.2012].

⁹ Про зміну мовного узусу пише, наприклад, Анна Ландау-Чайка у книжці *W jednym stali domu. Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933-1939*, Warszawa 1998, с. 11: «Довоєнна публіцистика послуговувалася мовою, яка для сучасного читача здається надзвичайно бруталною. Формулювання, які сьогодні звучать дуже різко, були на порядку денному, їх вживалося не лише у стосунку до євреїв, але також і щодо політичних опонентів».

¹⁰ У польській мові етноніми пишуться з великої літери. (Прим. перекладачки)

подружці і залишити більше смаколику для себе¹¹.

Виглядає, що Юзек і його родина виражають певне колективне переконання: євреї не є «свої», а інші, дистанція відчутна і багаторівнева. У певному розумінні визнання такої «іншості» рівнозначне із прийняттям факту існування відмінних засад для обох громад – доти, поки мешкають поруч і не заходять собі у стежку. Тут маємо справу з безрефлексійним спогляданням іншості, зі спільнотою, що діє на племінних засадах – емпатія, співпраця і співчуття зобов'язують лише щодо «своїх». В очах Юзька обрізання пейсів єврейським хлопцям є варіантом гри, однак хлопець її коментує із певним здивуванням, бо на сповіді «ксьондз картав» невідповідність такої поведінки¹².

Серед польських романів міжвоєнного періоду, що їх розглядає Януш Васильковський у своєму описі «найцікавіших художніх книжок, дія яких відбувається у Львові»¹³, є також «Жовтий дім» («*Żółty dom*») Марцеліни Грабовської, на перший погляд – однозначно антисемітський. Гляньмо на дві короткі цитати, які походять із сюжетної зав'язки роману: «єврейська міліція, що в листопаді нейтрально стояла на сторожі невідомо чийх розпоряджень»; «шановні міліціонери, зібрані з єврейських стічних канав»¹⁴. Річ у тім, що ці фрази, нібито скеровані проти лише одної національної групи, мають друге дно. «Листопад» у контексті Львова не є невинною назвою місяця, особливо коли їй безпосередньо сусідить слово, у певний спосіб пов'язане з боротьбою і/або владою: мова тут може йти лише про листопад 1918 року, тобто про захоплення влади в місті українцями. Отож це саме вони видавали «розпорядження», натомість авторка у двох лапідарних реченнях передала і погорду щодо євреїв як таких, і відразу до розпоряджень влади, яку зневажає настільки, що навіть не збирається називати владою.

Цікаво, що у способі трактування євреїв і українців однак можна помітити фундаментальну різницю. І одні і другі є «чужі», «інші», але євреї найчастіше трактуються як предмети або, в найліпшому разі, істоти нижчого рівня на всіх рівнях, від мовного до опису дії. Подібно є також у романі «Груци» («*Gruce*») Анни і Єжи Ковальських: євреїв тут майже не видно, вони виступають лише у двох ролях. Перша з них – це стереотип «єврея» як синоніма

¹¹J. Beżłuda, op. cit., с. 54-55.

¹² Ibidem, с. 58-59.

¹³ J. Wasylkowski, op. cit.

¹⁴ M. Grabowska, *Żółty dom*, Warszawa 1934, с. 5, 6. Пор. також S. Vincenz, *Tematy żydowskie*, Gdańsk 1993, с. 33: «Під час оборони Львова євреїв так само неприязно називали нейтральними. Це мало означати, що вони не займають відповідної позиції у польсько-українських змаганнях».

«соціаліста»: «Мали надію, що це буде душа віддана Богові [...] [думає ксьондз про головну героїню, Маліну, збунтовану панну з так званого «порядного» дому]. А тут раптом усе навпаки: біганина з жидками, збори [...]»¹⁵. Друга – залишення «на своїх місцях», там, де їхні стежки не перетинаються зі стежками «панства», найчастіше у напівтемряві за крамничними лядами. По суті маємо справу із паралельним існуванням, навіть якщо й із певною взаємною залежністю, заледве допустимим, а вже напевно не гідним похвали чи, тим більше, будь-яких позитивних емоційних реакцій. Це у жодному разі не є спільнота.

Натомість українці є істотами людськими. Звісно, ворогами, яких належить безоглядно перехитрити, чужими, яким за природою не належаться рівні права. Вони описуються як підступні, злі до основ, невдячні і дурні – але «потрібні» принаймні як негативна точка віднесення при окресленні власної тотожності: «ми – не вони». Назагал українці, напротивагу до євреїв, беруться до уваги також як партнери, хоча попри те, що такі зв'язки допускаються, добром вони зазвичай не закінчуються¹⁶.

У повоєнній польській літературі тема Львова як такого майже зникає з цензурних причин, але повертається у нових перевиданнях допущених до друку довоєнних текстів, як-от молодіжні романи Корнеля Макушинського. Дещо частіше Львів є темою спогадів, публікованих у Польщі, причому, попри усталену думку, публікованих так легально (хоча тут, звісно, з обмеженнями), як і нелегально, а також в еміграції. У новій художній прозі місто з'являється хіба що побіжно, як тло, на якому точиться дія, або географічна точка віднесення, яку часом важко виловити з плину нарації – наприклад, у «Знаках зодіаку» («Znaki zodiaku») Анджея Кусневіча¹⁷. Як пише Юліуш Куркевіч: «Одним із найгарніших фрагментів “Знаків зодіаку” є фрагмент, в якому наратор розповідає про ймовірну долю лікаря Саля Ґриншпана, так наче Голокост ніколи не відбувся: замість виїхати до Америки, Сальо мешкав би у польському Львові разом із красунею Ерною Ваксбаум, посилав свою матір на курорт до Карлсбаду [...], читав книжки. Наратор роману тим самим здобуває уявну перемогу над смертю, доправлену гіркою іронією, звісно. Він ставить себе на місце деміурга, який бере трохи уламків дійсності, трохи мрій – і з цього матеріалу в уяві творить нову цілість. Внаслідок цього відтворення виявляється творенням»¹⁸.

¹⁵A. i J. Kowalscy, *Gruce*, t. I, Warszawa 1936, s. 108.

¹⁶ Пор., напр., історію подружжя Леона Ґруца з Ольгою, а також долю їхнього сина Мірека (A. i J. Kowalscy, *Gruce*), або юнацької симпатії Юзька і Зоськи (J. Bezluda, *Józko żołnierzem polskim*).

¹⁷ Це перша частина роману «Сфери» («Strefy», 1971), опублікованого окремою книгою 1997 року.

¹⁸ J. Kurkiewicz, *Wyspa umarłych*, «Tygodnik Powszechny» 5.12.2004, <http://tygodnik2003-2007.onet.pl/0,1205498,druk.html> [доступ: 7.02.2012].

Львів у романі виконує роль точки віднесення: він є символом незворотньо минулого часу. Важливий не «єврейський Львів», а образ місця й часу, повернення до якого відрізають воєнні події та Голокост, а також нові політичні кордони. Реальне місто стає символом, гаслом, що полегшує спілкування з читачами.

У новій хвилі «львівської» літератури, з якою маємо справу від 90-х років ХХ століття, тобто після зміни політичної системи, знову виразно домінують спогади, щоденники, автобіографії та інші небелетристичні форми, в оточенні моря репринтів і передруків книжок, які у «попередній епосі» були заборонені. На нові польські романи, дія яких відбувалася б у Львові, довелося чекати до наступного, ХХІ століття, коли на полицях книгарень з невеликим часовим проміжком з'явилися три пропозиції, з яких одна залишилася майже не помічена, а дві інші тішаться неабиякою популярністю, хоча й у різних читацьких колах: кічувата, сповнена психологічно, географічно й історично неправдоподібних елементів, склеєна із найслізливіших стереотипів «українська трилогія» Марії Нуровської та несподіване творіння Марека Краєвського, який, пославши Ебергарда Мока до Львова, додає йому товариша, а згодом єдиного героя наступних криміналів – комісара Едварда Попельського¹⁹.

У певному літературному розумінні попередником Попельського є антипатичний журналіст кримінальної рубрики, що має сімейні проблеми, з роману Павла Ящука «Фореста Умбра» («Foresta Umbra»), дія якого відбувається у міжвоєнному Львові. Проте твору Ящука бракує легкості, текст залишає враження світу, штучно сконструйованого з упізнаваних львівських елементів, інкрустованого – але не більше – назвами вулиць чи інституцій, а також цитатами з міського жаргону. Ось типовий під цим оглядом фрагмент, який звучить як поєднання стереотипних ностальгійних спогадів про чудове життя у багатокультурному львівському раї з міською адресною книжкою: «Нерозлучні друзі – Якуб Штерн і Самуель Гіллель, якого колеги називали Басем – закінчували ту саму гімназію. Ділили їх лише уроки релігії: Якуб ішов до ксьондза, а Самуель – до рабина. Вони мали подібні зацікавлення. Читали ті самі книжки, позичені у видавничої спілки “Vita”, що містилася у пасажі Гаусмана. Якуб вчив Самуеля львівського балаку, а завдяки ньому вчився їдиш»²⁰. Це штампована ідилія і звучить вона штучно – як суха мисленнева конструкція, а не «запис» (або «творіння») реального життя.

Своєю чергою Нуровська грає майже виключно на загостреній до максимуму, позбавленій

¹⁹ M. Nurowska, *Imię twoje...*, *Powrót do Lwowa*, *Dwie miłości*, перше видання 2002-2006; M. Krajewski, *Głowa Minotaura*, Warszawa 2009, *Erynie*, Kraków 2010, *Liczby Charona*, Kraków 2011. Українські видання (у перекладі Божени Антоняк): М. Краєвський, *Голова Мінотавра*, Львів 2009; *Еринії*, Львів 2010; *Числа Харона*, Львів 2011.

²⁰ P. Jaszczuk, *Foresta Umbra*, Poznań 2004, с. 28.

навіть тіні «міту багатокультурності» ностальгії «давнього чудового Львова» як міста лише і виключно польського. Його українське сьогодні у реаліях роману є фактом, який, проте, оцінюється як неприродний, позбавлений органічних для нього зв'язків стан. Артикульованого у такий спосіб образу не здатне порушити навіть введення постаті коханця головної героїні – українця на ім'я Ендрю. Від львівських вірмен залишилася тільки назва вулиці (невідомо чому «відчитана» головною героїнею з російськомовної таблички, попри те, що дія точиться вже у XXI столітті), а по євреях немає навіть найменшого сліду.

Марек Краєвський творить сцену свого роману зовсім інакше: він намагається зреститувати світ спільного існування різних національностей, які розмовляють різними мовами. Його значно більше, як можна судити з опису приготувань до творення сцени роману²¹, цікавить «археологічний образ міста», ніж використання кліше польської пам'яті чи мітичної ідилії Leopolis Triplex. Зрештою, не виключено, що це одна із причин, чому українські переклади книжок Краєвського (і також він сам) тішаться у Львові такою великою популярністю²².

Польський, український і єврейський світи у романах Краєвського співіснують, їх представники входять у різні інтеракції, спричинені зазвичай службовими залежностями чи професійними контактами. Автор трактує своїх героїв здистанційовано, що дозволяє йому призначити Моше Кічалеса *capo di tutti capi* львівського напівкримінального світу (і тим самим зламати ряд умовностей, а може, навіть табу), а також використати комічний потенціал львівської багатокультурності, хоча б у сцені на постерунку, де сваряться двоє торговців – українець і єврей, а їх втихомирює польський поліціант²³. Варто зауважити, що тією самою сценою за допомогою короткого діалогу, Краєвський подає короткий курс національних відносин у міжвоєнному Львові: суперечка, що точилася доволі вільно трьома мовами (рівноправність тотожностей), від моменту прибуття Попельського, тобто представника вищої влади, завершується різким нагадуванням постерункового: «В польській установі говорять по-польськи! – крикнув постерунковий і глянув на Попельського, сподіваючись похвали за свій

---

²¹ Пор. численні інтерв'ю для преси, напр., *Mock w świecie mitów*, z Markiem Krajewskim rozmawia Krzysztof Kucharski, «Gazeta Wroclawska», 8.05.2009, http://www.gazetawroclawska.pl/artukul/114674,mock-w-swiecie-mitow_id,t.html?cookie=1#material_3 [доступ: 7.02.2012]

²² Окрім згаданих, у перекладі Божени Антоняк вийшло ще три романи Марєка Краєвського: *Кінець світу в Бреслау*, Київ 2007, *Смерть у Бреслау*, Київ 2009; *Привиди в місті Бреслау*, Львів 2010. (Прим. перекладачки)

²³ М. Krajewski, *Erynie*, с. 186-188.

виступ»²⁴ (однозначна вказівка на домінуючий дискурс).

Українська література повоєнного періоду не має причини уникати теми Львова як такого, хоча єврейська проблематика залишається питанням важким і болісним також з політичної точки зору, внаслідок чого його часто оминають або маргіналізують. Проте це не є непорушне правило: 1952 року у Філадельфії виходить роман Віри Марської «Буря над Львовом»²⁵, що його авторка, з її ж слів, почала писати ще під час війни.

Євреї виконують тут подвійну роль. По-перше, вони є сусідами головної героїні – на весь будинок вона єдина українка і решта мешканців, разом із нечисленними поляками, об'єднуються у ворожості щодо неї. Це подана у мікрівимірі версія загального образу, що виляється з роману: «доля переслідуваної меншості в місті, де править більшість». По-друге, вони становлять свого роду образ «культурного антисемітизму», показаного у висловлюваннях та реакціях героїв: у них-бо регулярно з'являються епітети на взір «жидок», «червоний жид», неприхильні реакції – «а, то та жидівка». Це антисемітизм, який настільки глибоко вріс у мову щоденних контактів, що мовці практично вважають його природною річчю. Про це явище уже йшлося при аналізі роману Юзефа Безлуди.

Радикально відмінну картину українсько-єврейського співжиття під час війни й окупації представляє видана в УРСР повість Тараса Мигалія «Шинок “Оселедець на ланцюзі”»²⁶. У ній маємо широку тему порятунку єврейської родини колишнього власника шинку, що його здійснюють українські сусіди. Ставлення як українців, так і поляків до євреїв під час німецької окупації не піддається узагальненню, можна говорити хіба що про конкретні випадки, проте настільки повне усунення за рамки повісті будь-яких ознак антисемітизму серед українського населення – це вже ідеалізація. Що цікаво, дочку Абрама і Берти, Агнешку, яка внаслідок трагічного збігу обставин єдина вціліла з цілої родини, на останніх сторінках повісті бачимо у партизанському загоні.

2. Євреї про себе

Коли говоримо про «єврейську літературу», особливо у стосунку до Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду, неодмінно мусимо насамперед відповісти на питання, хто є «єврейським автором». У дещо іншому контексті, але вичерпно і, на мою думку, з добре

---

²⁴ Ibidem, с. 188.

²⁵ Віра Марська [Марія Струтинська], *Буря над Львовом*, Філадельфія 1952.

²⁶ Т. Мигаль, *Шинок «Оселедець на ланцюзі»*, Львів 1966.

розставленими акцентами, цю проблему досліджує Анна Ландау-Чайка у книжці, присвяченій асиміляції євреїв у міжвоєнній Польщі²⁷. Вже у вступі авторка ставить дуже важливе питання про межі компетенції дослідника: по-перше, хто є євреєм в контексті так сформульованої теми, і, по-друге, наскільки глибоко має право дослідник сягати до генеалогії і взагалі які джерела використовувати. Якщо автор/респондент каже про себе «я поляк», то яке хтось має право твердити, що знає краще? Образно кажучи: чому існує «примус» визнавати єврейських предків, а, наприклад, про чеських чи угорських ніхто особливо допитується? Анна Ландау-Чайка також говорить про небезпеку «прийняття нацистського визначення єврея»: «Євреєм є той, кого Гітлер переслідував би»²⁸ – це, як слушно підкреслює, явний абсурд, навіть якби до нього вдавалися з найкращими намірами.

Те саме питання мусить собі поставити дослідник літератури, який шукає єврейських авторів: для цієї статті приймаю критерій відкритої авторської декларації, ідучи шляхом, вказаним Євгенією Прокоп-Янець у піонерській праці «Польсько-єврейська література міжвоєнного періоду»²⁹: єврейським письменником є той, хто сам говорить про свою тотожність, незалежно від мови, якою послуговується. «Єврейське походження», навіть якщо воно загальновідоме (як-ось у випадку Юзефа Вітліна), ще не дає мені права зачислювати цю постать до грона «єврейських авторів». Коли йдеться про Львів (і, напевно, також багато інших міст, що лежать на пограниччі), то цей критерій власної тотожності є важливий і потрібний так само у випадку польських, російських та українських авторів, тільки ця проблема тут більш локальна і дискутується не так активно: чи Стефан Грабінський є польським письменником, чи «вкраденим в української літератури», як воліє Юрій Винничук³⁰? Чи автора, який публікується під псевдонімом Ілько Лемко, невтомного літописця українського Львова, через його походження, про яке свідчить справжнє прізвище – Ілля Семенов – не «належить» трактувати як російського автора? У світі, де співіснує багато культур – а таким був і залишається Львів – єдиним надійним і однозначним критерієм, який дозволяє визначити будь-чию національну ідентичність, залишається персональна декларація тієї особи.

У випадку єврейської літератури маємо справу зі ще однією проблемою: літературний текст не функціонує без реципієнта. З точки зору читацького сприймання важить не тільки те,

²⁷ А. Landau-Czajka, «*Syn będzie Lech...*» *Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Neriton, IH PAN, Warszawa 2006.

²⁸ Ibidem, с. 13.

²⁹ Е. Prokop-Janiec, *Międzywojenna literatura polsko-żydowska*, Kraków 1992, див. зокрема с. 9-12.

³⁰ Ю. Винничук, *Блудний син української літератури*, С. Грабінський, [w:] *Духи старого Львова*, Львів, Піраміда, 2001, с. 3-6.

що щось було написано, але також чи воно було видано (часом – в якому видавництві), чи текст фізично доступний (книгарня, бібліотека, «є в кожного на полиці», електронна версія), нарешті – що в контексті нашого аналізу є дуже суттєвим – якою мовою видано. Наприклад, українці набагато частіше читають польською, ніж поляки українською, через що останні гублять з поля зору велику частину тієї «багатокультурної» (у що свято вірять) панорами, навіть коли йдеться про міжвоєнний Львів, не згадуючи вже про такий нюанс як образ Львова в радянський період.

Ще більший бар'єр становлять іврит та їдиш: навіть серед осіб, котрі професійно займаються Львовом і читають польською, українською, російською, англійською й/або німецькою, мало хто дає собі раду з цими мовами. Знову суть проблеми подібна: дуже часто, а вже напевно серед ширшого кола читачів, не відчувається потреби ознайомлення з контекстом. Отож маємо справу з дуже сильним поділом світу читачів, навіть якщо цей поділ існує всупереч волі творців. Їхні рішення про вибір мови водночас, незалежно від їхньої волі, служать вказівкою на коло читачів.

Позаяк мене цікавить передовсім літературний образ Львова, присутній у сприйнятті нинішніх читачів, я переконана, що про нього можна говорити тільки враховуючи обидві сторони літературної комунікації: автора, який вкладає в текст якісь значення, – і читача, який наповнює текст власною інтерпретацією. З цього випливає, що при творенні власного образу Львова ми залежимо від рішень видавців і перекладачів значно більшою мірою, ніж це могло б здаватися на перший погляд. Історія вибору текстів для перекладу та публікації, з одного боку, формує зміну погляду, а другого – безпосередньо від тих змін залежить. Час дії текстів часто розминається з часом їх написання – це ми знаємо і сприймаємо як природну річ. Проте що відбувається, коли час написання твору розминається з часом його потрапляння до читача на кілька десятиліть?

Це такою самою мірою стосується літератури, як і спогадів, свідчень, аналізів. Промовистим прикладом тут є історія «Щоденника Львівського гетто» рабина Давида Кахане, написаного івритом і до публікації українського перекладу у 2003 році³¹ відомого у Польщі й Україні лише за фрагментами й оглядами, позаяк англійський переклад з 1991 року досі

³¹Рабин Давид Кахане, *Щоденник Львівського гетто*, Київ 2003; див. також: http://judaica.kiev.ua/Kahane/Kahane_Ogl.html [доступ: 4.05.2012]; D. Kahane, J. Michalowicz, *Lvov Ghetto Diary*, University of Massachusetts Press, 1991. Цієї позиції немає в Бібліотеці Варшавського університету ані Національній Бібліотеці у Варшаві, один примірник має Бібліотека Ягеллонського університету [стан на лютий 2012 року]. Пор. також видавничу історію спогадів Міло Анштадта (Milo Anstadt, *Kind in Polen*), що 1982 року вийшли у світ голандською мовою; польське видання: Milo Anstadt, *Dziecko ze Lwowa*, Wrocław 2000; а також історію книжки Курта Левіна (Kurt I. Lewin, *Przeżyłem. Saga św. Jura...*), написаної 1946 року польською, виданої у перекладі івритом *Aliti mi Spezia* (Tel Awiw 1947), а в оригінальній версії опублікованої у Варшаві щойно 2006 року.

практично недоступний навіть у найбільших польських наукових бібліотеках.

Чергова проблема, набагато важливіша у випадку спогадів, але суттєва також коли йдеться про белетристику, породжує питання: як зберігати пам'ять, якою мовою? Чи це має бути мова тотожності, зміцненню якої повинна служити записана пам'ять (наприклад, їдиш замість польської), чи, можливо, мова, яка дозволить досягнути широких читацьких кіл (наприклад, англійська)? Тут немає чогось такого, як «єдино слушний вибір»: кожен із них впливає з певних мотивацій і спричинює певні наслідки, про які повинні пам'ятати як автори, так і читачі.

Від закінчення Другої світової війни майже до кінця ХХ століття з'явилося дуже мало текстів (як художніх, так і спогадів), які розповідали б про єврейське життя Львова, причому це переважно англійські праці, натомість перший роман, дія якого відбувається у львівських реаліях, що його мені вдалося знайти, походить з 1980-х років³². Хвиля мемуарних текстів значно зросла на зламі ХХ-ХХІ століть, але й далі можна помітити виразну тенденцію: маємо справу майже без винятку зі щоденниками, свідченнями, писаними через багато років чи навіть десятиліть після закінчення війни, і явно рідше – з художньою прозою (зазвичай заснованою на автобіографічних мотивах). Травму, психологічний бар'єр врятовані долають щойно задля внуків, а не дітей, про що пише у вступі до своїх спогадів багато осіб, серед них і Нава Руда³³. Біль згадування переломлюється через потребу згадування, утривалення пам'яті, а пам'ять Голокосту є також пам'яттю спасіння, свідцтвом: згадуванням тих, котрі померли – але також тих, котрі допogli вижити. Наприклад, автор роману «Four plus Five», Марк Страус, присвячує свою книжку убитим євреям Львова, але додає: «...важливіше, що пишучи цю книжку я хочу вшанувати пам'ять моїх польських та українських сусідів, які часто ризикували власним життям, аби нам допомогти»³⁴.

Типовий образ, що вилонюється з роману, а також записаних спогадів та аудіо й відеосвідчень, доступ до яких було відкрито в Освітній Залі Єврейського Музею Галичини у Кракові з нагоди виставки «Місто, яке пам'ятаємо»³⁵ – це Голокост, про який розповідається на тлі нормального, щасливого життя «перед тим», а часто й «потім», в еміграції. Міжвоєнний

³² S. Brand, *Between two words*, New York 1982.

³³ N. Ruda, *One Day This Will Be a Film*, пер. івриту Yosef Eshkol, машинопис зберігається в Кракові (Żydowskie Muzeum Galicja). Див. також: <http://sites.google.com/site/onedaythiswillbeafilm/the-film> [доступ: 7.02.2012].

³⁴ M. Strauss, *Four plus Five*, 2009. Пор. також: S. Brand, *op. cit.*; eadem, *Odważyłam się żyć*, 1991.

³⁵ *Miasto zapamiętane. Wspomnienia z żydowskiego Lwowa i Zagłady*, Żydowskie Muzeum Galicja, Kraków, VI 2010 – III 2011.

Львів трактується дуже прагматично (у порівнянні зі спогадами польських авторів, які постали більш-менш у тому самому періоді, що майже завжди впадають у тон ностальгії за втраченим раєм багатокультурної невинності юнацьких літ) – як хороше місто для життя, в міру заможне, в міру комфортне: ремісники мають тут клієнтів, діти – школи і розваги. Звісно, у тлі помітний антисемітизм чи навіть його наростання, але й далі здається, що цей «загальний» антисемітизм не віщує майбутньої катастрофи, бо його можна описати формулою, що нагадує один із поширених образів міжвоєнної польської літератури: «Євреїв не любимо, але з тобою можна мати справу».

У такому стилі витримана нарація у «ретроспективній» сюжетній лінії автобіографічного роману «Four Plus Five», що показує життя міжвоєнного Львова з погляду малого єврейського хлопця, Едика Едельмана, «описане перед смертю» дорослим др. Едвардом Едельманом. Поруч мешкають євреї, поляки, українці. Разом бавляться, хоча уже у розподілах ролей – знаючи пізнішу історію – можна вгледіти зародки наступної катастрофи. Однак це сприйняття *post factum*, що впливає зі знання читача. Для самих дітей національні поділи становлять певний факт, що у принципі перебуває поза оцінюванням, який вони пізнають щойно з розмов дорослих або мірою власного дорослішання. Тим-то дитинство у Львові тут представлено як щасливий період – подібно як у випадку писаних після війни спогадах польських авторів – хоч і затьмарений пізнішим досвідом Шоа.

Натомість «сучасна» сюжетна лінія, що становить композиційні рамки ретроспективної частини, явно розрахована на сучасного американського читача: розповідає про самотність умирання старого чоловіка у комфортному, але чужому будинку соціальної опіки. Його внук з мобільним телефоном коло вуха і ноутбуком на шнурку в кінці висловлює жаль (запізно – після дідусевої смерті), що гонка сучасного світу відтинає його від традиції і спільноти родини.

Образ єврейського Львова у текстах, писаних поляками й українцями, упродовж років змінюється. Під тягарем досвіду Голокосту на зміну міжвоєнному недобачанню проблеми, яка часто переходить у звичний безрефлексійний антисемітизм (певний виняток становлять оповідання Галіни Гурської), приходить мовчання, яке посилюється неможливістю вільно говорити про давній Львів як такий. Найновіші часи приносять спробу відтворення у літературному тексті «того Львова» – однак зі змінним успіхом, що залежить від читача, на якого розраховано твір, а передовсім авторської здатності відірватися від доволі сильно закорінених стереотипів і «непорушних» істин.

Євреї значно частіше пишуть про свій Львів у спогадах, ніж у художніх творах, причому всі відомі мені твори (тут варто згадати проблему мови публікації, а отже й планованої читачької групи) з'явилися друком лише кілька десятиліть після закінчення війни. Натомість

для обох груп текстів характерне домінування теми Голокосту, а також значно менше прив'язання до міту Львова як Аркадії дитинства, надзвичайно поширеного в польській літературі.

З польської переклала Наталка Римська

Катажина Котинська - україніст, доктор ("кандидат наук") філології, перекладач. Авторка книги "Eseiści o Lwowie. Pamięć, sąsiedztwo, miły" (2006). Науковий співробітник Польської Академії Наук, викладач Ягеллонського університету.